

LAW REGULATION IMPROVEMENT OF ORGANIZATION AND HOLDING REFERENDUMS IN UKRAINE

Candidate of Law Sciences Olha Zastavna

*Ukraine, Ternopil, Galitskiy college in the name of V. Chornovil,
Law Department, Lecturer of Legal Disciplines*

Abstract. The article is devoted to the research of the legal regulation of the organization and holding of referendums in Ukraine and to the suggestions for improving the current Ukrainian legislation to bring the rules in line with European standards. It is proved that the current Law of Ukraine "On All-Ukrainian Referendum" does not establish the proper procedure for conducting an all-Ukrainian referendum from the point of view the rule of law; does not ensure the implementation of procedural guarantees the legality of its results; gives the authorities opportunity to manipulate the formation of people's will. Established the necessary to recognize political parties and public organizations as referendum process subjects, the need to change the administrative procedure for forming commissions of referendum to a party or a competitive one and to increase quorum of participation and approval decisions in the commissions of referendum. Particular attention is paid to justifying expediency liberalization of signatures collection procedures and establishing a quorum of support for the referendum's decisions in more than 50 % of voters.

Keywords: referendum, process of referendum, subject of referendum, participator of referendum, commission of referendum, initiatory group, procedural guarantees, collective principle, quorum.

Вступ. Пріоритетною формою безпосередньої демократії, яка дозволяє громадянам приймати шляхом голосування найбільш важливі для суспільства і держави закони й інші рішення, є референдуми. Однак, цей механізм ні в якому разі не повинен стати сліпим інструментом використання «права більшості», він має спрямовуватись на поглиблення демократичних процесів, а не збільшувати владу політичних сил, які можуть ними скористатися. Треба також розуміти, що референдуми не направлені на підміну інститутів репрезентативної демократії, а швидше відіграють роль періодичного запобіжника проти неадекватних рішень владних установ.

Результати досліджень. Більш, ніж 20 років базовим законодавчим актом у сфері референдумів був Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [1]. За цей час його норми, не були приведені у відповідність із прийнятою пізніше Конституцією України (а відтак діяли в тій частині, що не суперечила Основному Закону), у більшості своїй вони стали концептуально застарілими, останні роки не відображали реалій суспільно-політичних відносин у цій сфері, і часто суперечили нормам інших законів.

Тому прийняття нового законодавчого акту, який би усунув всі існуючі недоліки та врегулював питання проведення референдумів в Україні із врахуванням сучасних суспільно-політичних умов й загально визнаних демократичних стандартів, було однією із найбільш очікуваних у цій сфері подій. Однак новий Закон України «Про всеукраїнський референдум» [2] (далі – Закон), на жаль, м'яко кажучи, не виправдав висловлених сподівань.

Недоліки даного нормативного акту стали предметом не тільки наукових публікацій, але й широкого обговорення в пресі, неодноразових публічних виступів очільників профільних громадських організацій та вчених-конституціоналістів [3, 4]. Найбільш вагомим зауваженням, які автор цього дослідження повністю підтримує, були підписані представниками більш, ніж 20 громадських організацій та стосувалися наступних аспектів:

- можливості, відповідно до встановлених Законом положень, зміни Конституції України всупереч її Розділу XIII, а також скасування чинної Конституції України на референдумі за народною ініціативою без участі Парламенту. Пасажидки такого законодавчого регламентування можуть бути непередбачуваними: від відновлення Конституції УРСР 1978 року, що є нонсенсом, до конституційного вакууму;

- можливості ухвалення на всеукраїнському референдумі нової Конституції України без врегулювання порядку підготовки та обговорення проекту нової Конституції України, що суперечить Рішенню Конституційного Суду України від 16.04.2008 р.[5];

- встановленого новим Законом неконституційного порядку набрання чинності законами України та новою Конституцією України – з дня оголошення Центральною виборчою

комісією результатів всеукраїнського референдуму. Цим проігноровано конституційні приписи статей 57 та 94 Конституції України щодо заборони введення в дію неопублікованих чи недоведених до відома населення законів [6].

У підсумку Закон, який був покликаний на новому якісно вищому рівні здійснити нормативне врегулювання порядку реалізації конституційного права громадян України на участь у вирішенні найважливіших державних справ, постав як такий, що суперечить основі правової системи держави – Конституції України. Даний нормативний акт мав би зосередити в собі найкращий досвід з відповідних питань, а натомість за своїм змістом суперечить європейським стандартам організації та проведення референдумів. Зокрема, Закон не відповідає положенням Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1121 (1997) «Про інструменти участі громадян у представницькій демократії» [7], Керівним принципам для конституційних референдумів на національному рівні, ухваленим Венеціанською Комісією 6-7 листопада 2001 року (Венеція) [8], Кодексу належної практики щодо референдумів, ухваленому Радою з демократичних виборів та Венеціанською комісією 16-17 березня 2007 року (Венеція) [9], у зв'язку із порушенням вимог щодо наступних питань:

- предмету конституційного та загального референдумів;
- предметної та процедурної придатності текстів, що виносяться на референдум;
- ролі парламенту при ухваленні на всенародному референдумі законів (включаючи закони про внесення змін до конституції);
- порядку формування персонального складу окружних та дільничних комісій референдуму;
- публічного фінансування та здійснення агітації референдуму.

Наведеній проблематиці присвячено низку наукових та публіцистичних праць видатних вітчизняних вчених-конституціоналістів. Тому в даному дослідженні автор зосередить свою увагу на нормативно-правовому регулюванні процедур з організації та проведення всеукраїнського референдуму, адже процедурні моменти є тілом безпосередньої демократії, завдяки яким реалізуються основоположні принципи участі громадян у вирішенні справ загальнодержавної ваги, і, навпаки, за допомогою яких можна звести нанівець, «заорганізувати» найдемократичніші й найпрогресивніші основи всенародного прийняття в державі публічно-владних рішень.

Фахівці Лабораторії законодавчих ініціатив, вказували, що «легітимність результатів референдумів визначається на підставі визнаних на міжнародному рівні процедурних гарантій. Такі гарантії стосуються вимог щодо організації референдуму неупередженим органом, організації незалежного спостереження за перебігом кампанії, а також наявності ефективної системи оскарження» [10, с. 74]. Таку ж позицію підтримує й І. Коліушко: «Референдум як інструмент народовладдя відрізняється від референдуму як інструменту узурпації влади тоталітарними диктаторами двома питаннями – як і що виносяться на референдум та яка процедура проведення референдуму» [3].

Особливість процедурних гарантій полягає у поєднанні законодавчого закріплення відповідних правил та їх виконання на практиці. На думку автора, саме з урахуванням обох цих вимірів оцінюється рівень демократичності інституту референдуму.

Найперше слід звернути увагу на міру реалізації у чинному законодавстві України вимоги Венеціанської комісії, яка стосується організації референдуму неупередженим органом.

Як наголошується у пояснювальній доповіді до Кодексу належної практики щодо референдумів дана вимога означає, що стосовно членства у виборчих комісіях повинен бути запропонований вибір між збалансованим представництвом партій та збалансованим представництвом прихильників та опонентів питання референдуму (пункт II.3.1.e) [9, с. 283]. Вітчизняний же закон пропонує зовсім іншу модель формування комісій, яка практично нівелює реалізацію однієї з основних процедурних гарантій проведення референдумів.

Відповідно до ст.ст. 45-46 Закону склад окружної комісії формує ЦВК за поданням голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, голів обласних рад, Київського міського голови та голови Севастопольської міської ради. Склад дільничної комісії формується окружною комісією «за поданням виконавчих комітетів сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад, а в разі відсутності таких органів – за пропозицією відповідно сільських, селищних, міських голів, голів районних у містах рад або посадових осіб, які відповідно до закону здійснюють їх повноваження» [2]. Стосовно даного положення Головне науково-експертне управління Верховної Ради України наголошує, що голова

Верховної Ради Автономної Республіки Крим, голови обласних та районних у місті рад, на відміну від сільських, селищних, міських голів, не мають статусу «головних посадових осіб» відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Зазначені посадові особи обираються радами (а не жителями) і виконують суто технічні функції по організації та забезпеченню роботи відповідних рад [11]. З огляду на це, спроба надання вказаним особам самостійних повноважень в процесі референдуму не узгоджується із правовим статусом їх посад.

Якщо зазначені посадові особи, навіть не органи влади, вчасно не подадуть кандидатури до складу окружних комісій, таке право переходить до голів державних адміністрацій, які в Україні є складовою інституту президентства.

Частина шоста статті 51 Закону передбачає, що «у разі дострокового припинення повноважень усього складу комісії референдуму відповідна комісія вищого рівня не пізніше ніж на другий день з дня припинення повноважень комісії, але не пізніше останнього дня перед днем голосування, затверджує новий склад комісії референдуму у порядку, встановленому Центральною виборчою комісією» [2].

На думку автора, формування складу комісій з референдуму є одним з ключових моментів, від якого залежить достовірність результатів всеукраїнського референдуму. Саме тому зазначене питання має визначатися виключно законом (пункт 20 статті 92 Конституції України).

Отже, Закон, взагалі не передбачає участі у процесі формування комісій з референдуму політичних партій. Більше того за цим Законом політичні партії не є суб'єктами процесу референдуму. Це не відповідає положенням статті 36 Конституції України, за якою політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, і, зрештою, ставить під великий сумнів неупередженість діяльності таких комісій. Невключення політичних партій до числа суб'єктів референдумного процесу позбавляє останніх також інших надзвичайно важливих процесуальних прав. Так, вони вже не зможуть брати участь у спостереженні за процедурами з організації референдуму (тільки суб'єкти референдуму можуть зареєструвати своїх офіційних спостерігачів), не матимуть можливості оскаржити дії чи бездіяльність, що стосуються процесу референдуму, а також результати самого референдуму. Натомість наведене свідчить, що на законодавчому рівні утверджується повсюдна участь у процедурах з організації безпосереднього волевиявлення громадян представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що надає їм широкі можливості впливати не тільки на проведення референдуму, але й на його результат.

Визначення у новому Законі кола суб'єктів процесу референдуму в цілому є досить суперечливим та дискусійним, оскільки незрозумілим залишається критерій, за яким ті чи інші учасники референдумного процесу відносяться (чи не відносяться) до кола суб'єктів референдуму. З одного боку, Закон відносить до кола суб'єктів процесу референдуму Президента України та Верховну Раду України, які призначають відповідні види всеукраїнського референдуму. З іншого боку, не вважаються суб'єктами всеукраїнського референдуму політичні партії та всеукраїнські громадські організації, хоча їм надано право без спеціальної реєстрації проводити агітацію референдуму за рахунок власних коштів.

При цьому Закон не пов'язує коло осіб, які є суб'єктами процесу референдуму, з колом суб'єктів, які мають право на звернення із скаргою, як це сьогодні передбачено у виборчому законодавстві. За вищезазначених умов, використання у тексті Закону терміну «суб'єкт процесу референдуму» взагалі втрачає сенс.

Слід звернути увагу на деяку суперечність норм всередині самого Закону. Так, ні ст. 45, ні ст. 46 Закону, які визначають порядок утворення окружних та дільничних комісій референдуму, не передбачають обов'язку включення до їх складу представників ініціативних груп. Проте ч. 1 ст. 84 Закону вказує на те, що «голосування за місцем проживання (перебування) учасника референдуму організовують не менш як три члени дільничної комісії референдуму, визначені дільничною комісією. Один з таких членів дільничної комісії обов'язково повинен бути представником ініціативної групи». Виникає природне запитання: «А звідки ж таким представникам взятися?». Чи, можливо, автори Закону на етапі творення все-таки мали на меті передбачити баланс представників влади та ініціативних груп у складі комісій з референдуму? Хоча після введення Закону в дію ці питання стають риторичними, а відповідні нормативні положення безсумнівно потребують удосконалення й уніфікації.

Основним принципом роботи комісій референдуму, як і виборчих комісій, є принцип колегіальності, що розуміється як керівництво, здійснюване групою осіб (колегією), які мають рівні права та обов'язки у розв'язанні питань, що належать до компетенції даного органу [12, с. 148]. Колегіальність, заснована на принципах рівності членів будь-якої організації, підкорення

меншості більшості при прийнятті рішень. Даний принцип набув значного поширення за межами нашої країни, широко використовувався у виборчому та референдумному праві України і, навіть, колишнього Радянського Союзу.

Реалізація принципу колегіальності у діяльності будь-якого колегіального органу (зокрема, комісії референдуму) здійснюється шляхом встановлення вимог щодо: присутності на засіданні колегіального органу більшості членів від його складу; прийняття рішень більшістю від складу органу (іноді кваліфікованої більшості).

У цьому контексті досить дивним виглядає вибір українського законодавця, який одночасно, визнаючи комісії референдуму колегіальними органами (ч. 1 ст. 47 Закону) встановлює кворум для легітимності їх засідань «більше половини членів комісії від складу цієї комісії». А в день голосування та під час підрахунку голосів «засідання комісії референдуму є повноважним незалежно від кількості присутніх на ньому членів комісії референдуму» (ч. 5 ст. 47 Закону). За таких умов у день голосування та під час підрахунку голосів прийняття рішення комісією можливе будь-якою кількістю голосів. Тим самим чинний Закон України «Про всеукраїнський референдум» остаточно зводить нанівець принцип колегіальності у роботі комісії референдуму.

Звичайно, у ході електоральних подій дійсно мали місце випадки зриву роботи виборчих комісій та комісій референдуму через неявку їх членів. Разом із тим, О. Мельник цілком слушно переконує, що згадана проблема не може вирішуватись у запропонований спосіб, а потребує більш виваженого та комплексного підходу [13, с. 68]. З цього приводу варто також процитувати експертів Венеціанської комісії, які наголошували, що «необхідний баланс між досягненням залученості і представницького характеру прийняття рішень з одного боку та його ефективністю з іншого. Інституційні стимули (як кваліфікована більшість) для забезпечення загальної згоди щодо рішень виборчої адміністрації мають бути поєднані з рішеннями для подолання патових ситуацій» [14, с. 151].

Оптимально збалансованою між забезпеченням принципу колегіальності у роботі комісії референдуму та унеможливленням блокування роботи комісій автору видається позиція щодо встановлення кворуму на засіданнях комісій референдуму у кількості дві третини від загального складу комісії, а в день голосування, під час підрахунку голосів – не менше половини загального складу комісії. Рішення комісіями за такої моделі повинно прийматися за загальним правилом більшістю від складу комісії, а за умови присутності у день голосування та підрахунку голосів менше двох третин членів комісії – двома третинами від присутніх.

Окремої уваги потребує аналіз порядку здійснення народної ініціативи щодо проведення всеукраїнського референдуму. Ст.ст. 29-35 Закону встановлюють, що народна ініціатива стосовно проведення всеукраїнського референдуму здійснюється шляхом збирання підписів учасників референдуму під вимогою про його проведення. Організовує і здійснює такий збір підписів ініціативна група всеукраїнського референдуму (далі - ініціативна група), яка утворюється на зборах громадян України, в яких бере участь не менш як дві тисячі громадян України, що мають право голосу. Ініціативна група складається не менш як з п'ятисот громадян України, які на день її утворення мають право голосу. Збори утворюють лише одну ініціативну групу, а саме збирання підписів на підтримку проведення всеукраїнського референдуму здійснюється лише членами такої групи і лише з дня видачі свідоцтва про її реєстрацію.

Наведені правові норми неодмінно слід порівняти із положеннями уже скасованого на даний час Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Його ст.ст. 16-18 встановлювали, що ініціативна група всеукраїнського референдуму утворюється на зборах громадян України, в яких беруть участь не менш як 200 осіб, які мають право на участь у референдумі. Ініціативна група складається не менш як з 20 громадян України, які мають право брати участь у референдумі [1].

Вже просте ознайомлення із двома нормативними актами яскраво свідчить про те, що новий Закон про референдум не тільки не полегшив для громадян України порядку ініціювання всеукраїнського референдуму, а, навпаки, суттєво ускладнив його, збільшивши у більш, ніж десять разів кількість осіб, що необхідна для легітимності проведення зборів громадян з метою ініціювання всеукраїнського референдуму, і мінімальну кількість осіб для участі в ініціативній групі (чи не єдиним позитивним кроком тут було вилучення із організаційних процедур неіснуючого зараз органу – Президії Верховної Ради України).

В. Ф. Погорілко ще стосовно старого порядку здійснення народної ініціативи щодо проведення всеукраїнського референдуму висловлювався наступним чином: «В Україні організаційна робота з утворення ініціативних груп із всеукраїнського референдуму може бути

проведена лише політичними силами, що мають сильні позиції як у центрі, так і в регіонах: найбільш впливовими політичними партіями, партійними блоками, в окремих випадках громадськими об'єднаннями та профспілками за умови комплексної науково-методологічної підтримки» [15].

Тому автор рішуче не погоджується із посиленням законодавчих вимог щодо порядку здійснення народної ініціативи з метою проведення всеукраїнського референдуму (об'єктивно не в кожному населеному пункті можуть знайтися приміщення для проведення зборів у 2 000 громадян). Невиправдано суворою і такою, що суперечить загальноновизнаним європейським стандартам, вбачається і чинна вимога Закону щодо збирання підписів на підтримку проведення всеукраїнського референдуму лише членами ініціативної групи. Кодекс належної практики щодо референдумів встановлює: «кожен (незалежно від того, чи він/вона має політичні права) повинен мати право збирати підписи» [9, с. 265]. Очевидно, що вітчизняні правові норми повинні бути приведені у відповідність до наведеного стандарту.

Викликає заперечення і встановлений досліджуваным Законом строк збору підписів під вимогою щодо проведення всеукраїнського референдуму з певного питання – сорок днів з дня реєстрації ініціативної групи всеукраїнського референдуму (нагадаємо, раніше такий строк становив не більше трьох місяців). Вважаємо, що збирання підписів громадян України на вимогу проведення референдуму в настільки короткі терміни вимагає високого рівня організованості та централізації процедури цього збирання, а також матеріальної та фінансової підтримки. Таким чином законодавець сприяє концентрації в руках найбільш впливових структур всіх процедур з організації і проведення референдумів, наперед обумовлює неможливість виконання означених процедур громадянами, що не мають комплексної підтримки.

За змістом частин першої та другої статті 31 Закону Центральна виборча комісія у 5-денний строк після отримання документів, поданих для реєстрації ініціативної групи із всеукраїнського референдуму здійснює перевірку «на предмет їх відповідності вимогам законодавства», за наслідком чого може прийняти рішення про відмову у реєстрації такої групи. При цьому не зрозуміло, як за цей період та на відповідність чого ЦВК буде аналізувати текст проекту нової Конституції України. Чи мають враховуватися тут чинні конституційні положення (ст. 157), що Конституція не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України. Якщо – так, то даним Законом ЦВК уповноважується за 5 днів підмінити Конституційний Суд України та здійснити його повноваження, встановлені ст. 159 Конституції України.

Наведене дає можливість зробити висновок, що механізм реєстрації ініціативної групи та перевірки питань, що виносяться на референдум, визначений в Законі, є неефективним з огляду на строки їх проведення, встановлені кількісні та якісні вимоги, а відтак не гарантує унеможливлення використання адміністративного ресурсу на цьому важливому етапі всеукраїнського референдуму.

Як правило, винесена на референдум пропозиція вважається схваленою, якщо за неї проголосувала проста більшість виборців. Тим не менше, з метою підвищення легітимності прийнятих на голосуванні рішень законодавство може передбачати додаткові вимоги щодо кворуму, на підставі якого результати референдуму повинні бути визнані дійсними.

Експерти Лабораторії законодавчих ініціатив підсумовують, що у країнах, де такі вимоги існують, вони можуть набувати двох форм:

1) кворум участі: голосування визнається дійсним, якщо певний відсоток від загальної офіційної кількості зареєстрованих виборців взяли участь у голосуванні;

2) кворум схвалення: голосування визнається дійсним, якщо певний відсоток від загальної офіційної кількості зареєстрованих виборців проголосував на його підтримку або проти нього [10, с. 97-98].

Порівняльний аналіз законодавства різних країн світу свідчить, що закріплення кворуму схвалення є більш поширеним, оскільки кворум участі породжує чимало організаційних проблем. Так, наприклад, опоненти пропозиції, винесеної на референдум, можуть закликати громадян проігнорувати народне голосування, що може призвести до неприйняття рішення навіть за наявності високої його підтримки серед громадян. Така практика штучного абсентеїзму досить часто мала місце в європейських країнах і тому рекомендація не встановлювати ні кворуму участі у референдумі, ні кворуму підтримки знайшла відображення у Кодексі належної практики щодо референдумів [9, с. 279].

Загалом можна констатувати відсутність узгодженої позиції як серед теоретиків конституційного права щодо цього питання, так і в держаній практиці іноземних країн.

Посилаючись на суспільно-політичний контекст в Україні, а також на сутність прямої демократії, автор вважає за необхідне передбачити норму про кворум схвалення, встановивши необхідний рівень підтримки пропонованого питання у більш, як 50 % голосів громадян, які мають виборче право, для імперативного референдуму, а за недостатнього рівня підтримки вважати результати референдуму консультативними. З одного боку, це надасть рішенню необхідної легітимності, а з іншого — зможе стати перешкодою до прийняття державно-важливих рішень за допомогою застосування адміністративного ресурсу, підкупу та інших протиправних заходів впливу.

Висновки. Викладене, дає підстави стверджувати, що Закон закріплює неналежний з точки зору верховенства права порядок проведення всеукраїнського референдуму, в тому числі не забезпечуючи реалізацію процедурних гарантій легітимності його результатів. Органи державної влади зможуть безпосередньо впливати на формування підсумків народного волевиявлення практично на всіх етапах його проведення. Це відбувається через неконституційне та недемократичне визначення предмету референдуму, встановлений порядок реєстрації ініціативних груп, строки збору підписів на підтримку референдуму за народною ініціативою, порядок створення комісій референдуму, суміщення проведення референдуму з виборами та ін. В цілому встановлений Законом порядок проведення всеукраїнського референдуму не спрямований на отримання результату, який буде відображати реальне волевиявлення Українського народу.

Підсумовуючи наведене слід зробити висновки про необхідність зміни чинного Закону України «Про всеукраїнський референдум» у наступних напрямках:

- визнати суб'єктами процесу референдуму політичні партії та всеукраїнські громадські організації – це надасть можливість останнім брати участь у формуванні комісій з референдуму, спостереженні за процедурами референдуму та оскарженні як дій і бездіяльності, що мали місце під час проведення референдуму, так результатів народного волевиявлення;
- змінити існуючий посадово-адміністративний порядок формування комісій з референдуму на партійний або конкурентний, забезпечивши рівність представництва у них прихильників та опонентів пропозиції референдуму;
- збільшити кворум участі та схвалення рішень комісій референдуму, що дозволить у повній мірі реалізувати принцип колегіальності у їх діяльності;
- лібералізувати процедури збору підписів на підтримку проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою шляхом зменшення кількісних вимог до зборів громадян та ініціативних груп, хоча б до вже звичних стандартів у 200 та 20 осіб відповідно, а також збільшення строків збору підписів (пропонується, до трьох місяців, що запобігатиме втраті питань, винесеним на референдум актуальності). Це дозволить громадянам України ініціювати проведення референдуму без централізованої фінансової та матеріальної підтримки;
- розвести у часі проведення різного роду виборів та референдумів, що надасть можливість особі повною мірою зосередитись над вирішенням питань референдуму і не розпорошувати увагу на передвиборчі програми кандидатів, а також уникнути неузгодженості різних процедур з проведення виборів та референдумів;
- встановити необхідний рівень підтримки запропонованого на референдумі питання у більш, як 50 % голосів громадян, які мають виборче право, для імперативного референдуму, а за недостатнього рівня підтримки вважати результати референдуму консультативними – це надасть рішенню необхідної легітимності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про всеукраїнський та місцеві референдуми. Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII (втратив чинність на підставі Закону № 5475-VI (5475-17) від 06.11.2012 р. // Голос України. - №226) // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, N 33, ст.443.
2. Про всеукраїнський референдум. Закон України від 06.11.2012р. № 5475-VI (5475-17) // Голос України. – №226.
3. Коліушко, І. Кириченко, Ю. Парламент схвалив неконституційний порядок зміни Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/2011-12-14-18-24-53/1235-parlament-skhvalyv-nekonstytutsiinyi-poriadok-zminy-konstytutsii-ukrainy.html>.

4. Козюбра, М., Коліушко, І., Таран, С. Громадські діячі ініціюють конституційне подання щодо неконституційності закону про референдум [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw>.
5. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 р. №6-рп/2008 у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) // Офіційний вісник України. – 2008. - №32. – стор. 35.
6. Звернення громадськості щодо неконституційності Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 10 грудня 2012р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw>.
7. Instruments of citizen participation in representative democracy. Resolution №1121 (1997) of Parliamentary Assembly Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.assembly.coe.int/ASP/Doc/ XrefViewPDF.asp?FileID=16532&Language=EN>
8. Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні, ухвалені Венеціанською Комісією 6-7 листопада 2001 року (Венеція) [Текст] // Європейський демократичних доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії. Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. - Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 262-268.
9. Кодекс належної практики щодо референдумів, ухвалений Радою з демократичних виборів та Венеціанською комісією 16-17 березня 2007 року (Венеція) [Текст] // Європейський демократичних доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії. Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. - Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 268-290.
10. Референдуми в Європейському Союзі [Текст] / за ред. Д. С. Ковриженка – К. : ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с.
11. Зауваження Головного науково-експертного управління до проекту Закону України «Про всеукраїнський референдум» [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://wl.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37415.
12. Юридична енциклопедія [Текст]: В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К. : «Укр.енцикл.», 2001. — Т. 3. — 792 с.
13. Мельник, О. Організація роботи виборчих комісій: деякі проблеми законодавчого регулювання // Юридична наука. – 2011. - №1(1) – С. 65-70 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/ soc_gum/Jursci/2011_1/Melnyk.pdf.
14. Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі [Текст] // Європейський демократичних доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії. Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. - Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 142-198.
15. Погорілко, В. Ф., Федоренко, В. Л. Референдне право України [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://pidruchniki.ws/12090810/pravo/osnovni_stadiyi_organizatsiyi_provedennya_vseukrayinskogo_referendumu#451.